

Szentély és hajó kapcsolódása a kora-román provinciális építészetben

Fehér Krisztina

BME Építészmérnöki kar, Budapest

A monumentális építészet jól ismert formáinak leszármazása a provinciális építészetbe minden korszakban érdekes folyamat. Az építészeti elemek kisebb léptékű, kifinomultlanabb használata gyakran csupán formai utánzás eredménye, előfordul azonban, hogy a redukcióból eredő expresszívabb formák az eredeti szándékokat kifejezőbben mutatják.

A középkori templomok mind építészeti, mind eszmei szempontból egyik legfontosabb területe a szentély és a hajó kapcsolódása. E két épületrész határaként értelmezhető a passage berrichon jelensége is, amelynek vizsgálata a jelen tanulmány előzményét és kiindulópontját képezi. Ez a jelenség illetve építészeti elem csupán a 12. századi Franciaország provinciális emlékeiben fordul elő, eredetének kutatása során azonban térben és időben kiterjedtebb emléktárhely vizsgálatára nyílik lehetőség a szentély és hajó kapcsolódásának témájában.

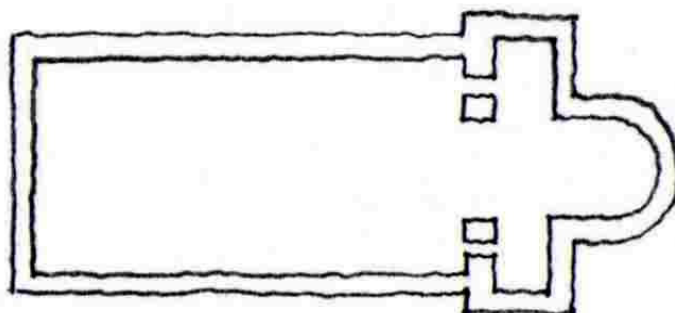
Kulcsszavak: szakrális, liturgia, romanika

1. Kutatástörténet

A *passage berrichon* (francia, jelentése: *berryi átjáró*) olyan átjáró, amely az egyhajós templomokban a Diadalív mellett két oldalt is kapcsolatot teremt a hajó és a kórus között. (1. kép) A jelenség a francia egyhajós templomokban fordul elő, ezért leginkább a provinciális építészetre jellemző. Leggyakrabban Burgundiában, Nyugat-Franciaországban (Poitou-Charente, Pays-de-la-Loire) és a közép-franciaországi egykori Berry tartományban (Centre) találkozunk vele, amelyre az elnevezés is utal.

Franciaországban a plébániatemplomok többnyire latinkereszt alaprajzú (egyszerű hajó, keresztház és szentély), négyzetes tornyos épületek. A közösség igényeinek megfelelően a hajó szélessége elérheti akár a 10-12 métert is. A templom ezen részét általában fa mennyezet fedte, aminek nem csak szerkezeti, hanem építészeti okai is voltak. A négyzet, és vele a Diadalív méretei azonban kötöttek (5-6 méter), hiszen a torony súlyának fogadására - és szintén építészeti megfontolásból - mindenképpen boltozatot kellett készíteni. A hajó falai és a Diadalív szélességének különbségében nyílnak az oldalsó átjárók, amelyek ekképpen a szerkezeti rendszerrel szoros összefüggésben állnak.

A *passage berrichon* szükségszerűségét azonban a tartószerkezet önmagában nem igazolja, hiszen arra is találunk példát, hogy a Diadalív és a hajó közötti falat nem nyitották meg. Az átjárók tehát a templom használatában is szerepet játszanak. Alkalmazásukban a liturgia azon jellege látszik igazolódni, hogy a papok kiemelt jogokkal rendelkeztek a hívekkel szemben, ilyen többek között a Diadalív átlépése. Ezt támasztja alá, hogy az oldalsó átjárók gyakran alárendelt helyzetben vagy feltűnően kis méretekké válósulnak meg a Diadalívhez képest. Figyelemre méltó ezek mellett az átjárók hármastéglés formája, amely szimbolikus és esztétikai minőséget hordoz.

1. kép. A *passage berrichon* alaprajzi sémája. Forrás: szerző rajza

A téma először 1909-ben jelent meg a francia építészettörténeti szakirodalomban (1). François Deshoulières művészettörténész definiálja a jelenséget és bevezeti a későbbiekben többször vitatott *berrichon* elnevezést. Az átjárókat Berry templomainak jellegzetességeként írja le, amit a tartományban jelentkező nagyszámú elterjedéssel indokol. Meglátása szerint a jelenség a háromhajós templomok helyi provinciális építészetbe való redukálódásának következményei: egyhajós térből is három átjárón át jutni a keresztházba és kórusba.

René Crozet, a poitiers-i egyetem professzora, 1930-ban Berry román kori művészetéről szóló könyvében ír a *passage berrichon* templomok csoportjáról (2). Deshoulières-rel egyetértésben a jelenséget szintén ehhez a régióhoz köti. Ezt a példák pontos összegyűjtésével és felsorolásával támasztja alá. A második leggyakoribb elterjedési területként Burgundiát jelöli meg leszögezve, hogy az ottani példák más jellegűek. A hajó és a szentély *passage berrichon*os határolását a hívek és a papság

(1) Deshoulières, François: Les églises romanes du Berry, caractères indigènes et pénétration étrangère. *Bulletin Monumental* 73. évf. (1909) 469-492.

(2) Crozet, René: *L'art roman en Berry*. Ernest Leroux, Párizs 1932.

érezhető elkülönítéseként magyarázza. Ennek a két résznek a kontrasztja emellett más módon is érzékelhető, ami egész Franciaország provinciális templomépítészetére jellemző. A keleti rész összetett, bonyolult tér - és tartószerkezeti rendszerű, boltozatokban és plasztikában gazdag. Ezzel szemben a hajó egyterű, boltozatlan, dísztelen és esetenként könnyű szerkezetekből épült. Ebből az ellentétből a hívek *kívülállósága* érezhető ki, amelyet a két térrész határolófala is hangsúlyoz. Berryben a szerkezet vázas rendszerű, az átjárókat és a Diadalívet a négyezet pillérei választják el. A torony megtámasztását a hajó tere felé álló erőteljes támpillérek biztosítják, amely mint *külső fal* jelenik meg nyugati irányból szemlélve. Burgundiában ezzel szemben falas rendszer van, amelyben a hajó és a kórus közé ajtókként vágták az átjárókat. A fal tömör felülete adja a hajóban az *elhatároltság* érzését.

A témában talán legalaposabb mű a német Volker Konerding könyve, amely egész Franciaország területén vizsgálja a passage-os templomokat (3). A szerző megkérdőjelezi a *berrichon* jelző jogosságát, amit azzal indokol, hogy a jelenség más területeken is jelen van. Az eddigiektől eltérő nézőpontból vizsgálja a témát. A templomok térrendszerét nem úgy tekinti, mint hajó és keresztház által alkotott latinkereszt alaprajzú tömeget, arra hivatkozva, hogy sok esetben a keresztház hangsúlytalanná válik a különböző szentélyzáródások következtében. Ezért négyezetről sem beszél, amely a hajó és a rá merőleges tengelyű keresztház metszete lenne. Vitatkozik Deshoulières azon tételével is, hogy a jelenség csupán a kis léptékű templomok redukciós formája lenne. Vizsgálati szempontja szerint ezeket a templomokat úgy kell értelmezni, mint egyterű hajó és a térbe állított torony áthatását, ahol a torony alatti kitüntetett, boltozott rész *baldachin-térként* előzi meg az apszist. A tornyot ekképpen önállónak tekinti, mint a templom terébe beálló testet. A *passagenkirche* -t tehát sajátos épülettípusként értékeli a román kori művészetben.

Jacques Mallet művészettörténész 1982-ben írt cikkében Anjou passage-os körüljárós apátságait tanulmányozza (4). Konerdingre hivatkozva ő is eltekint a földrajzi jelző használatától. A kolostortemplomokban alkalmazott átjárók aszimmetriájából kiindulva megállapítja, hogy a templombelső kialakítása szorosan összefügg a külső kontextussal: a kisebbik átjáró a kolostori épületek felőli oldalon található, míg a nagyobbik a híveket fogadó oldalon.

Ezek után kisebb említésekkel, más témák alátámasztásaként és konkrét példák elemzése kapcsán találkozunk a témával a francia szakszövegekben (5). A kutatók megegyeznek abban, hogy az átjárók szorosan összefüggnek a templom használatával. Eliane Vergnolle Mesunes 11. századi templomának leírása kapcsán jól megragadja a passage-os templomok lényegét: *a 11. századtól létező gyakori építészeti probléma* olyan egyhajós templomok esetében, amelyekhez négyezeti torony, keresztház és összetett szentély tartozik (6). A torony tartószerkezetének a széles hajóhoz való kapcsolódása kulcskérdés, amire változatos megoldásokat alkalmaztak, amelyeknek közös vonása a passage berrichon.

A példák területi megoszlása és a források alapján valóban felmerül a kérdés, hogy Burgundiában vagy Berryben találkozunk-e nagyobb számban ilyen emlékekkel. Az sem látszik megalapozottnak, hogy a jelenség eredete Franciaország középső részén keresendő. Ennek ellenére jelen tanulmány a hagyományos elnevezést alkalmazza azokra a példákra, amelyek a 11-12. századi Franciaországból származnak. A lehetséges előképek keresése érdekében kiterjeszti a fogalmat és kétféle építészeti helyzetre adott válaszként értékeli.

Ez a két építészeti helyzet vagy nézőpont nem zárja ki egymást, a legtöbb templomban egyszerre jelentkezik, de külön-külön is vizsgálni kell őket. Az egyik

(3) Konerding, Volker: *Die "Passagenkirche", Ein Bautyp der romanischen Baukunst in Frankreich*. De Gruyter, Berlin 1976.

(4) Mallet, Jacques: Le type d'église à passages en Anjou, Essai d'interprétation. *Cahier de Civilisation Médiévale* 25. évf. (1982) 97. sz. 49-62.

(5) Például Nicolas Reveyron is kiemeli a passage-ok szerepét a kolostortemplomok és a környezetük közötti intenzív kapcsolat megnyilvánulásában. Reveyron, Nicolas: Architecture, liturgie et organisation de l'espace ecclésial. *Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* 34. évf. (2003) 161-177.

(6) Vergnolle, Eliane: *L'art monumentale de la France romane. Le XIe siècle*. The Pindar Press, London 2000. 392.

megközelítés szerint az *egyhajós templomot négyezeti toronnyal látják el*. A másik szerint összetett térszervezésű *háromrészes kórus*hoz *egyterű hajó csatlakozik*. Ez a téri konfliktus a már említett kontraszt részeként is felfogható, ami a templom keleti és nyugati része között érzékelhető. A szentély kőből épült, gazdagon díszített (oszlopfejek, nyílászorok, stb.), tervezett hierarchikus rendszerű téri és boltozati kompozíció. A hajó ezzel szemben tagolatlan, egyszerű tér, amelyet kevésbé időtálló szerkezetekkel határoltak. Elképzelhetjük, hogy a szentély építését minden esetben előtérbe helyezték, mind finanszírozási szempontból, mind időben. A hit öröklétének és a földi helytartók üdvösségének kifejezése érdekében állandóságra és tartósságra törekedtek. Lehetséges, hogy ennek elkészültével kevesebb energiát fordítottak a mind eszmei, mind gyakorlati értelemben alárendeltebb hajó megépítésére.

Franciaországban általában a hármasszentélyzáródás jellemző. Mindhárom szentély félköríves záródású. A lombard bazilikatípusnak ehhez a jellegéhez Franciaországban keresztház társul. A bencés építészetben a növekedő szerzetesi létszámnak megfelelően a kórus fokozatosan megnyúlik és háromhajóssá bővül. Ez a forma Cluny II templomának hatására terjedt el a 10. század második felében. Ennek fontosságát az is mutatja, hogy gyakran a kisebb, egyhajós templomok szentélye is követi ezt a sémát. A záródások megnövekedése a 11. század végén újabb építési hullámot indít el, amelynek legfontosabb eredménye a francia-szentély megszületése. Cluny III ez esetben is típusalkotó főtemploma az új forma legtökéletesebb és leghatalmasabb megjelenítője. Mindkét szentélytípust alkalmazzák a provinciális építészetben is, ahol az alapvetően hármasszentély keleti építményhez egyterű hajót építenek. E két rész elválasztó és összekötő eleme a *passage berrichon*.

Jelen tanulmány a fellelhető legkorábbi példák keresésével és vizsgálatával vállalkozik a jelenség eredetének keresésére. Időben és térben minél inkább távolodva a 12. századi Franciaországtól, a fogalom egyre tágabb értelmezésére nyílik lehetőség. A 10-11. századi Franciaország példái után a legközelebbinek tűnő lombard emlékek, majd az ennél távolabbi és lazább kapcsolatokra utaló épületek leírása következik.

2. Franciaország

A *passage berrichon* három elterjedési területe Nyugat-Franciaország, Közép-Franciaország és Burgundia. Mindhárom területen találunk egy-egy korai, 10-11. századi példát, azonban ezek nem képeznek egységes csoportot, inkább egymástól függetlenül kialakuló szórványemlékeknek tekinthetünk rájuk.

A nyugat-franciaországi Puypéroux Szent Gilles templomának építéstörténete több szakaszból áll. Szent Gilles a 7. században végezte térítő tevékenységét gall földön és Provence-ban. Puypéroux-hoz a legendás kalapács és az ottani csodás forrás története miatt kapcsolódik (7). Ennek vizeivel a szent ember betegségeket gyógyított és szárazság idején megittatta a szomszédokat (8). A templom *cella septichora* típusú szentélye e kultikus forrás fölé épülhetett a Karoling-korban. Ezt támasztja alá, hogy leírások alapján a később idetelepülő bencések egy már meglévő épületet alakítottak át (9). Egy 1170-es pápai bulla szerint a templom *az egyik legrégebbi, amit remete térítők építettek a gall sivatagban* (10). A szerzetesek akkor alapíthattak itt kolostort, amikor Szent Gilles földi maradványait ünnepélyesen ideszállították Provence-ból. A hétkaréjos szentélyt (11) keskeny keresztházzal és toronnyal bővítették. (4. kép) A négyezeti pillérek és a szentély részletképzése a 11. századra jellemző (12). Ennek a résznek későbbi átépítéséről nem

(7) Szent Gilles Nyugat-Franciaország felé indult, hogy felszenteljen egy kolostort, de út közben eltévedt. Istentől kért eligazítást. Elhajította kalapácsát mondván: ahol a kalapács leesik, egy kolostor emelkedik. A kalapács Puypéroux-ra esett. Később, eredeti úticéljától visszaindulva, Szent Gilles segített Szent Côme-nak templomot építeni. Eközben beteg lett, Szent Côme pedig meggyógyította. Újra útnak indulván azt mondta Côme-nak: a szárazság idején majd kérjen tőle vizet Puypéroux-ban. (a szerző fordítása. Daras, 62.)

(8) Daras, Charles: *Angoumois Roman*. Zodiaque, Saint-Léger-Vauban 1961. 60-61.

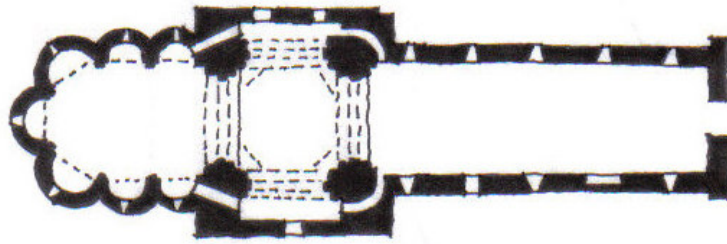
(9) Daras, 62.

(10) A szerző fordítása. Daras, 62.

(11) A területen (Charente) gyakori a hét-vagy ötkaréjos szentélykialakítás.

(12) George, Jean: *Les églises de France: Charente*. Librairie Letouzey et Ané, Párizs 1933. 2-3.

számolnak be a források, ami arra enged következtetni, hogy a pillértestekbe falazott kicsiny oldalsó járatok a 11. században épületek. Ezek az átjárók nem teljesen követik a passage berrichonos templomok sémáját. Az átjárókon keresztül irányváltással jutunk el a keresztházba, majd onnan a kápolnakaréjos szentélybe. A templom térszervezése és a nagyméretű négyzet Konerding baldachin-elméletét támogatja. A későbbiekben ezen a területen néhány falusi templom (13) követi Puypéroux elrendezését, de ezekhez az átjárók számára külön melléktereket építenek. Ezekben az esetekben a hajó és a négyzet szélessége megegyezik, vagyis a tartószerkezet szempontjából nem lenne szükség, sőt hely sem az átjárók alkalmazására. A Diadalív elkerülése azonban annyira fontos szempont lehetett, hogy a hajó és a keresztház hónaljához melléktereket ragasztottak. Ezt a térszervezést találjuk Puypéroux-ban is, de itt a tömeg egysége nem bomlik meg, hanem a nagyméretű pillérkötegek rejtik el az átjárókat. (2. kép)

2. kép. Puypéroux, Saint-Gilles alaprajza. Forrás: szerző rajza

A közép-franciaországi Meusnes templomának elrendezése a berryre jellemző forma egyik legkorábbi megjelenése. A famennyezetes egyhajós templom széles keresztházához keleten három apszis kapcsolódik. A szentélyzáródás a lombard elrendezést követi, de itt a formához nagyméretű keresztház és négyzeti torony is tartozik. Az épületplasztika, az alaprajzi rendszer (a mellékapszisok szorosan a főapszis mellé épületek) és a nyílások alapján a templom a 11. század 40- 60-as éveiben épült (14). Berry későbbi példái ugyanezt a formát követik (15), de a 12. századra a főapszis tere megnőtt, esetenként többhajóssá vagy körüljáróssá bővült (16). (3. kép)

3. kép. Meusnes passage berrichonja.

Forrás: <http://www.mesvoyagesenfrance.com/D41/100824-2.htm>

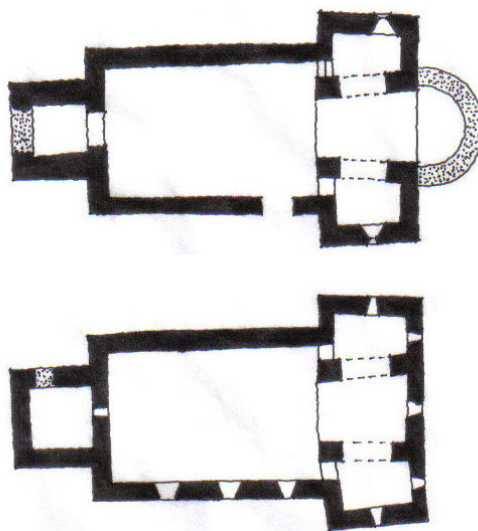
(13) Cherves-Chatelars, Montignac-Charente, Pérignac

(14) Vergnolle, 389-399.

(15) Bommiers, Faverolles-sur-Cher, Ineuil, Lignieres, Saint-Jeanvrin, Le Berthenoux, Loches

(16) Les-Aix-d'Angillon, Fontgombault

A burgundiai Baune egyházmegyéjében található Saint-Aubin a legkorábbi a szórványemlékek közül. Az egyhajós, keresztházas, nyugati és négyezeti tornyos templom kórusa kétszintes, amely nagyon ritka a kora-román építészetben. A földszinti alaprajz a korszak egyhajós templomainak megszokott sémája. A jelenlegi 15. századi apszis alatt feltárták az eredeti félköríves szentély alapfalait (17). A kórus mindkét szintjén Diadalív és oldalsó átjárók nyílnak a keleti részek felé. (4. kép) Az emeletre vezető eredeti lépcsőnek nincs nyoma. (Ma külső lépcsőt használnak.) Lehetséges, hogy a hajó oldalai mentén falépcsők vezettek a felső oldalsó átjárókon keresztül a kápolnába. A nyugati toronyszerű építmény is kétszintes, amelynek emeletére észak felől, egy mára már elpusztult épületből közvetlenül lehetett bejutni. Ez a hely kiváltságos lehetett, mert kis ablak, oculus nyílik a hajó felé, ahonnan látni lehet a szentély felső szintjét. A kétszintes építési mód a Karoling-kor altemplomos példáival hozható rokonságba. A hajó fala *opus spicatum* szerkezetű részeket tartalmaz, amely szintén a Karoling-kori építésre jellemző. Ezek alapján a templom építése a 10. század végére tehető (18). A templomban nincsenek ereklyék, amik a több kápolnát vagy az emeleti szentélyeket magyarázhatnák. Elképzelhető, hogy a kicsiny épület, amit *oratórium*-ként (19) is említene a források, a baune-i Notre-Dame Mennybemeneteli körmeneteinek stációtemploma volt (20). A 12. század után a torony és a szentély átépült, de a kórus és a hajó eredeti, 10. századi formában maradt meg.

4. kép. Saint-Aubin, a földszint és az első szint alaprajza. Forrás: szerző rajza

Cluny jelentősége már a kora-román korban is vitathatatlan. A kolostor elrendezése a francia építészettörténet napjainkban is kutatott kérdése. A legbiztosabban arra az 1700 körül készült rajzra támaszkodhatunk, amely az együttes 18. század végi felparcellázása és pusztulása előtti állapotát mutatja. (A legkorábbi fennmaradt rajz a kolostor elrendezéséről.) (5. kép) Ezen láthatjuk az apátságtól délre fekvő Mária-kápolna épületét, amelyet a kórház kápolnájaként is említene a források. (A beteg szerzetesek háza a főtemplomtól dél-keletre fekvő épületegyüttes volt.) A kápolnának a főtemplomhoz hasonlóan több periódusa ismert. Az első változat Cluny II-vel egyidős. Ez egyhajós félköríves apszisban záródó épület volt (21). A Hugo de Semur apát által szervezett nagyszabású átépítések során 1085-ben a kápolna is új formát öltött (22). A hajó terét megnyújtották, amely csaknem 40 méter hosszúságú és keresztház nélküli

(17) Sapin, Christian (et al.): *Bourgogne romane*. Faton, Dijon 2006. 74.

(18) Sapin, Christian: *La Bourgogne préromane*. Picard, Párizs 1986. 137-140.

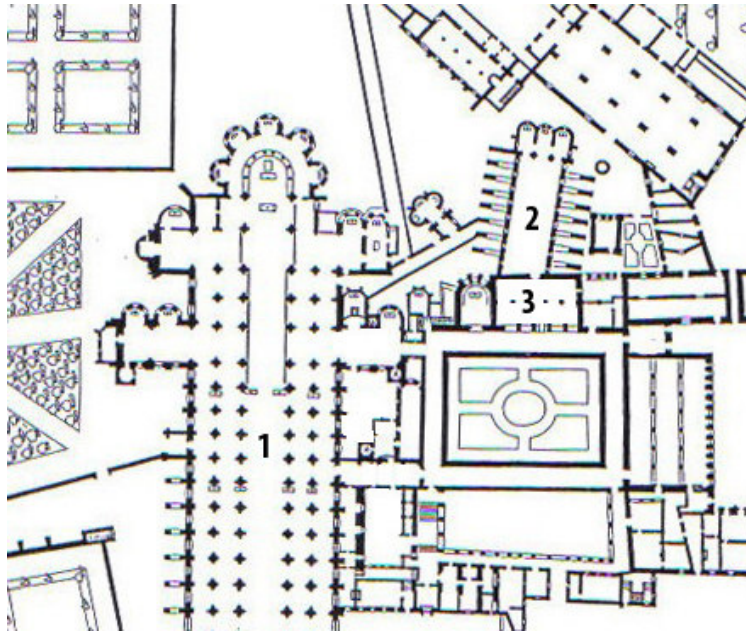
(19) Oratórium olyan imahelyet is jelent a korszakban, amely más templomhoz tartozik.

(20) 1147-es említés alapján; Sapin, *Bourgogne romane*, 74.

(21) A hajó kb. 10 méter hosszú és 6,5 méter széles volt. Ezek az adatok megegyeznek a falusi templomok méreteivel.

(22) Boynton, Susan – Cohelin, Isabelle: *Du cœur de la nuit à la fin du jour*. Brepols, Turnhout 2005. 239.

hármasszentélyzáródású lett. (Az új kápolna hossz tengelye kissé elfordult a többi épületéhez képest, ami azzal magyarázható, hogy másképp nem fért volna el a káptalanterem és a kórház között (23).) A rajzon jól látható az apszisokat megelőző térbe állított két pillér, amelyek valószínűleg tornyot támasztottak alá. Az épület a kolostor káptalanterméből nyílt. Ezen kívül a használat és a helyszínrajz alapján valószínű, hogy oldalról is voltak bejáratai a kórház felől és a temető felé. Cluny első szokásrendje, a *Liber Tramitis* (24) ugyanis rögzíti, hogy a kápolna a beteg szerzetesek számára tette lehetővé a liturgiában való részvételt (25). Később a halotti szertartásokat is itt végezték (26). A Cluny kongregáció kolostoraiban nagy számban találkozunk ugyanilyen helyzetű, a káptalanteremhez kapcsolódó Mária-kápolnákkal (27). Ezek közül azonban csak La Charité-sur-Loire kápolnája követi a passage berrichonhoz köthető alaprajzi formát.

5. kép. Cluny kolostorának alaprajza névtelen szerző 1700 körüli rajza alapján: 1. főtemplom, 2. Saint-Laurent kápolna, 3. káptalanterem. Forrás: szerző rajza

Az alapítási oklevél szerint La Charité-sur-Loire 1059-ben lett Cluny leánykolostora. Bizonytalanabb források szerint ezt megelőzően is állt a helyszínen egy 700 körül épült, Máriának szentelt zárándoktemplom (28), amely a későbbi Prieuré Notre-Dame apátság elődjének tekinthető. A kolostor káptalanterméhez kapcsolódó kápolnát (a cluny-i Sta-Mariával megegyező helyzetben) (6. kép) Saint-Laurent-nak szentelték, de előfordul,

(23) Reveyron, Nicolas: La 3D, instrument d'investigation archéologique. In: *Arch-I-Tech 2010, Collection Archéovision, Volume 5*. Ausonius Éditions, Bordeaux 2011. 209.

(24) 1030 körül, Szent Odilon apát idejében íródott szokásrend. Reveyron, *La 3D, instrument d'investigation archéologique*, 208.

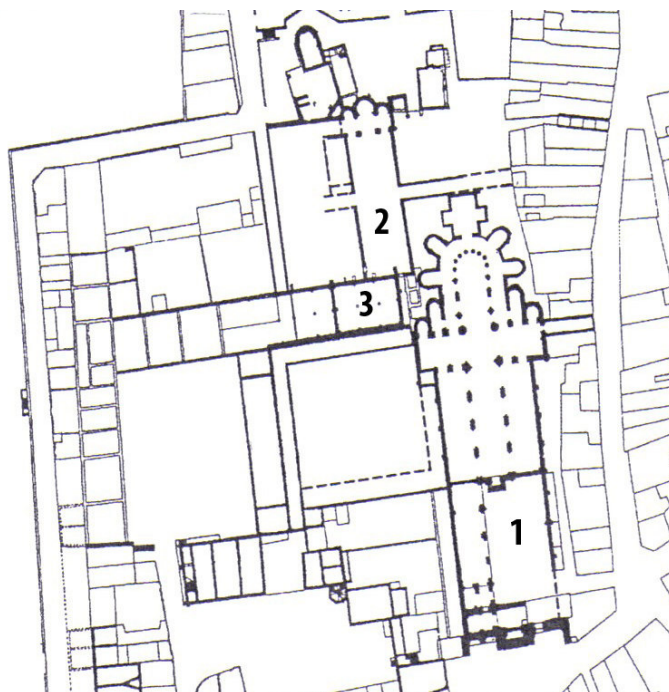
(25) A beteg barátokat megkérték, hogy habár a napi tanításon nem vesznek részt, helyezkedjenek el a Mária-kápolnában a bejáráthoz közel, hogy hallják az Evangélium felolvasását és értelmezését. Később a Mária-kápolnában végezték a halotti szertartásokat is. Boynton, 239.

(26) Carolyn Marino Malone figyelemreméltó használati párhuzamot von a Cluny Mária-kápolna és a dijoni Saint-Bénigne egykori Mária-rotundája között: mindkettőben halotti liturgiát végeztek. Boynton, 221-250. Christian Sapin ezt a formát egészen a jeruzsálemi Szent-Sír-rotundáig vezeti vissza. Sapin, Christian: *L'origine des rotondes mariales des IXe-XIe siècle et le cas de Saint-Germain-d'Auxerre*. In: Iogna-Prat, Dominique (et al.): *Marie. Le culte de la Vierge dans la Société médiévale*. Beauchesne, Párizs 1996.

(27) La Charité-sur-Loire, Charlieu, Fontdouce, Souvigny, Saint-Martin-des-Champs, Nogent-le-Rotrou, Fontevraud, Saint-Benoit-sur-Loire, Saint-Bénigne de Dijon, La Chaise-Dieu

(28) A Vézelay és Bourges közötti zárándokúton lévő szent helyet 1059-ben adományozták Cluny apátságának. Nevét (Charité= odaadás, adakozás, segítőkészség) valószínűleg Hugo de Semur apáttól kapta. Arnaud, Chantal: *Les églises de l'ancien diocèse d'Auxerre*. Société des Sciences Historiques et Naturelles de l'Yonne, Auxerre 2009. 698-701.

hogy az Összes Szent Templomaként említik (29). Mint Cluny első számú, legkiemeltebb filiáját, Charité kolostorát is hadi célokra hasznosították a 18. században, később pedig útépités miatt végeztek rombolásokat a templomokon. Ma csupán a kápolna alapfalai tekinthetők meg, ezek azonban jól mutatják a több mint 50 méter hosszú épület alaprajzi rendszerét: a cluny-i kápolnához hasonlóan az egyhajós hosszházat és a háromapszisos kórust két térbe állított oszlop választotta el. Ez alapján az épületet toronnyal képzelhetjük el. A maradványokból tisztán látszik, hogy a kápolnának oldalról is nyíltak bejáratai, amit Cluny esetében is feltételezünk. A megegyező kialakítás és helyzet alapján arra következtethetünk, hogy a Saint-Laurent kápolna a Sta-Mariával megegyező funkciót töltött be a kolostor együttesében. A falazástechnika, az építőkövek megmunkálása és az épületplasztika alapján bizonyosnak látszik, hogy a kápolna a főtemplom első építési periódusához tartozik (Charité I (30)). Az apátság első formájában az 1059-es alapítástól az 1088-as átépítésekig működhetett. Az építést tehát körülbelül a 11. század harmadik negyedére becsülhetjük (31) (ezek szerint nagyjából 1075-re lezajlott). A charitéi Saint-Laurent tehát igen valószínűleg legalább 10 évvel korábbi a cluny-i Mária-kápolnánál. Lehetséges, hogy a Clunyben 1085-88-ban kezdődő korszerűsítéskor a kápolna átépítéséhez a Charitében már létező mintát vették alapul és a kolostor-együttesek melléktemplomainak passage-os mintája itt született meg.

6. kép. La Charité-sur-Loire helyszínrajza: 1. főtemplom, 2. Saint-Laurent kápolna, 3. káptalanterem.
Forrás: szerző rajza

A három átjárós szentélykialakítás előzményének tekinthető Cluny laikus közösségének Saint-Maïeul temploma (32). A falu első plébániája, a kolostor falain kívül, észak-nyugaton a Saint-Maïeul erődtorony és a köztemető mellett állt. 1798-ban lerombolták, azonban a hajó teljes magasságú északi fala egy későbbi fazekasműhely oldalfalaként fennmaradt. A régészeti feltárások során napvilágra került a templom teljes alaprajza: a 27x10 méteres egyterű hajóhoz három részes szentély kapcsolódik. A főapszis négyzetes alaprajzú, a mellékapszisok félköríves záródásúak, kívülről egyenes-

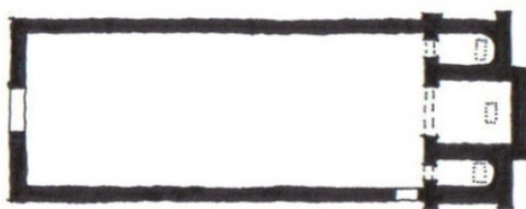
(29) A 17. század végén íródott *l'Histoire Chronologique du Prieuré de La Charité-sur-Loyre* szerint. Arnaud, 721.

(30) Charité I kórusa a Cluny II-es formát követte: többhajós, fő-és négy mellékapszisos nyújtott szentély. A 11. század végi cluny-i átépítések hatására alakítják át körüljárós típusúvá 1088-ban. (Sapin, *Bourgogne romane*. 241.)

(31) Arnaud, 721-722.

(32) Saint Maïeul 954-994-ig Cluny negyedik apátja volt.

záródású tömegbe foglalva (7. kép). Mindhárom részben megtalálták az oltár maradványait (33). A méretek alapján a charitéi Saint-Laurent és a cluny-i Mária-kápolnához hasonló templom lehetett. Ennek megfelelően feltételezhetjük, hogy hasonló liturgiát folytattak benne a falu közössége számára. Ezen kívül a szerzetesek körmenetinek fontos állomása volt (34). A valószínűleg boltozott szentély kialakítása (keskeny terek, közöttük nincs átjárás) a 10. századra utal (35). A hajó megmaradt északi fala *opus spicatum* szerkezetű részeket tartalmaz. Ez az antik falazástechnika - amelyet már Saint-Aubin templománál is említettünk - az ezredforduló környékén, körülbelül a 11. századig jellemző Burgundia építészetében. Ilyen részleteket találunk Cluny II keleti falaiban (36), Vézelay kolostorának első periódusában vagy Tournus szentélyének sugárkápolnáin (37). A források szerint először Keresztelő Szent Jánosnak ajánlott templomot Maïeul 994-es halálakor nevezhették át a szent apát tiszteletére. A plébánia tehát 1000 előtt épülhetett (38). Annak ellenére, hogy ez az alaprajz nem követi a klasszikus átjárós elrendezést, abból a szempontból figyelembe vehetjük, hogy a szentély három részes teréhez egyszerű hajó kapcsolódik. Ha ezt a sémát *négyezeti helyzetű* toronnyal bővítjük, akkor a Saint-Laurent kápolna rendszeréhez jutunk.

7. kép. Cluny, Saint-Maïeul templom alaprajza. Forrás: szerző rajza

A Saint-Laurent kápolna formája a 12. században a kongregáció növekedésével egyre távolabbi leánykolostorokba is eljutott. Passage-os elemet találunk például a párizsi filia, Saint-Martin-des-Champs templomában. A forma ezen kívül az ország határain kívül is megjelenik: Angliában Lewes Mária-kápolnájában; az Ibériai- félszigeten San Salvador de Oña apátságában, és Lombardiában Polirone Mária-kápolnájában (39).

Cluny formáit nem csak a leánykolostorok vették át, hanem az egész építészetben elterjedtek. A térszervezés fejlődése mellett Cluny III hatására az általánosan használt szerkezetek is átalakultak, úgy, mint a csúcsíves boltozat, a bordás boltozat, vagy a támív. Az anyakolostor hatalmát az is mutatja, hogy a 12. század elején az ország egész területén előírták a templomok korszerűsítését, ha ott megnőtt a szerzetesek száma (40). Habár a vizsgált szórványemlékek (Puypéroux, Meusnes, Saint-Aubin) korábban épültek, mint a Mária-kápolna vagy La Charité-sur-Loire Saint-Laurent-ja, az átjárós forma elterjesztésében valószínűleg Cluny befolyása játszhatta a legnagyobb szerepet. A kolostori kápolnák mérete éppen a falusi templomokéval egyezik meg, amelyek így átvehették a hajó és a kórus kapcsolódásának passage-os megoldását.

Emellett Franciaországban az átjárós forma minden esetben a négyezet fölötti (vagy olyan helyzetben lévő) torony szerkezetével hozható összefüggésbe. A terület templomépítészetében fontos szempont a szentélyrész gazdag megformálása: összetett térrendszer, igényes épületszobrászat, hierarchikus szerkezet és kívülről lépcsős tömeg,

(33) Reveyron, Nicolas (et al.): *1004-2004 un millénaire à Paray-le-Monial: troisième colloque international*. Amis de la Basilique romane de Paray-le-Monial, Paray-le-Monial, 2006. 126-128.

(34) Az 1027-1040 között rögzített szokások szerint a szerzetesek Saint Maïeul napján felmentek a domb tetején álló templomhoz és az ott nyugvó halottaknak énekeltek. Szintén a templomhoz járultak Virágvasárnapkor, Karácsonykor és Mennybemenetel ünnepén. (Reveyron, *1004-2004 un millénaire à Paray-le-Monial*, 126-128.)

(35) Reveyron, *1004-2004 un millénaire à Paray-le-Monial*, 126-129.

(36) Reveyron, *1004-2004 un millénaire à Paray-le-Monial*, 128.

(37) További példák: Prayes, Saint-Clément-sur-Guye, Saint-Martin-de-Mellecey, Dennevy

(38) Reveyron, *1004-2004 un millénaire à Paray-le-Monial*, 126.

(39) Stratford, Neil: *Cluny 910-2010. Onze siècle de rayonnement*. Éditions du Patrimoine Centre des Monuments Nationaux, Párizs 2010.

(40) Daras, 60-61.

amelyet a torony koronáz meg. Nem meglepő tehát, ha ennek a kiemelt résznek-amely fő-és mellékapcszisok kompozíciója- a hajó felőli *kapuja* gyakran hármass nyílással jelenik meg: egy fő- és két mellékkapuvál. A torony szerepe tehát igen jelentős Franciaországban. A négyezeti tornyok mind a rangos, mind a provinciális templomok szerkezetének szerves részét képezik. A torony igényének megjelenése a harangozással függ össze (41), ezen kívül erőt, védelmet szimbolizál. Ilyen reprezentációs és gyakran csakugyan védelmi igényeket a nyugati toronypár elégít ki, amely a városkapuk pilon-motívumát követi. Az egyház hatalmát hirdető magasba törő tornyokat továbbá az olasz városok lakótornyaihoz is hasonlíthatjuk. Itáliában a tornyok előképének a ravennai példák tekinthetők (San Appolinare in Classe, 6. század) (42). Ezeken és a későbbi itáliai, ekképpen a lombard példákon is megfigyelhető, hogy a torony mindig független a templom tömegétől és szerkezetétől. A toronytest süllyedése nincs hatással a templom alakváltozásaira, de oldalsó megtámasztás nélkül könnyebben veszti el stabilitását. A Karoling-kori lombard építészetben találunk néhány olyan példát, amelyeket a francia passage-os templomokhoz köthetünk. Itt azonban a keleti részek hármass tagolódása nem hozható összefüggésbe a torony szerkezetével.

3. Lombardia

A Karoling-kori (7-11. század) Lombardia szakrális terei a gallikán liturgiák csoportjába tartozó ambrózián rítus gyakorlásáról tanúskodnak. A gallikán liturgiák a Rómából induló térítő által terjesztett miserend és a szír, örmény és bizánci kereskedők révén nyugatra hozott keleti rítusok keveredésével jöttek létre. A felbomlott Nyugat-Római Birodalom területére betelepülő krisztianizálódott barbár népek különösen fogékonyak voltak a liturgia keleti elemeire, amelyek látványosabbá, drámaibbá tették a szertartást (gyakori tömjénezés, gyertyák, tömjéncsomók égetése, képek, költői imák, körmenetek). Ilyen keverékliturgiák terjedtek el Galliában (ó-gall), Hispániában (ó-spanyol, wisigót, mozarab) és Milánó környékén Lombardiában (ambrózián). Ezeken a területeken ennek megfelelően az építészetben is megtaláljuk a keleti szertartásrendre jellemző jegyeket.

Az ambróziánus rítus Szent Ambrus milánói püspök nevéhez fűződik, az ő tiszteletére őrizték meg a keleti elemeket a környék liturgiáiban. Ebben a kultúrában sokkal erősebben jelenik meg a szentek és ereklyék tisztelete. A ró mavárosi hagyományt továbbfejlesztve egy templomban több kultusztárgynak vagy személynek is szenteltek kápolnákat az ereklyék oltárköbe falazásával. Ennek megfelelően a szertartások száma is többszöröződött, megjelentek a magánmisék, fogadalmi misék, amelyek eltekintettek az egész közösség részvételétől. A liturgiára individualizmus jellemző. A 6. századtól ismeretes, hogy ezeket akár egyidejűleg is végezheték. Az ünnepi miséket, amelyeken az egész közösség részt vett, a főoltáron végezték és látványos, az egész templom terét használó vonulásokkal gazdagították (43). A templomokban a liturgia elemeihez szír szentélyfejnek megfelelő három részes apszisra volt szükség (az apszis két oldalán prothesis- és diakonikon-térrel). A lombard bazilika tipikus hármass szentélyzáródása ezekre a hagyományokra vezethető vissza (44). A lombardok keleti kötődését bizonyítja

(41) Rados Jenő :A középkori templomtornyok formai kialakulása típust alkotó országokban. Franklin, Budapest 1929. 7.

(42) Más feltételezések szerint a ravennai tornyok csak később, a 9. században épültek. Rados, 22.

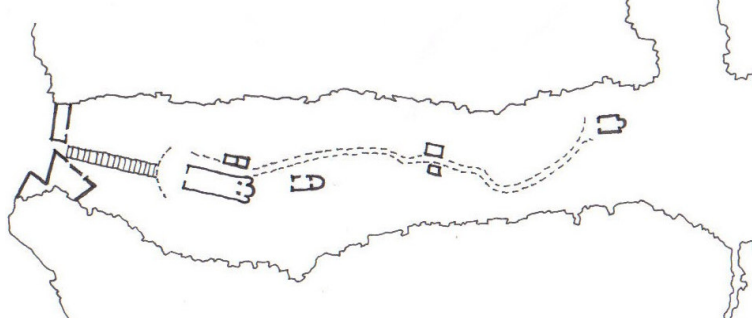
(43) A liturgia vázlatos rendje: a papság ünnepélyes bevonulása, a templom és az oltár megtömjénezése (keleti elem); a papok körbejárják a templomot és meghintik szenteltvízzel; a papok és a diakónusok arccal leborulnak az oltár elé és bűnbánó imádságokat mondanak; a könyörgéseket kiterjesztett kézzel mondják; ez után következik a bibliai idézet értelmezése, az ambrózián liturgiában megengedett, hogy az adott szent napján annak legendájából olvassanak fel; ez után éneklés következik, majd az Evangéliumos könyv kis körmenetben történő lehozatala az oltárról a felolvasóhelyre; a felolvasás után újabb könyörgés és a papok és a hívek békecsókja következik; nagy bemenet; a hívek felajánlásai közül a papok kiválasztják az Eukharisztiahoz szükségeseket és a sekrestyében vagy a mellékoltárokon előkészítik őket; innen körmenetben viszik az oltárra; az átváltoztatást tömjénezés és leborulás kíséri; a papok és a hívek áldozása után a diakónusok megtisztítják az edényeket az oltár melletti melléktérben; a mise az elbocsájtással és az oltár megcsókolásával zárul.

(44) Dr. Guzsik Tamás: *Keresztény liturgiák építésze*. Egyetemi jegyzet.

<<http://www.eptort.bme.hu/doc/kozepekor/pdf/kozepekor.pdf>>

az is, hogy az ambroziánus liturgia örmény elemet is tartalmaz (a Karácsonyt megelőző hat adventi vasárnap szentsége) (45).

A következőkben bemutatott egyhajós lombard szórványemlékek szentélye is ilyen formákat követ. Az alaprajz hasonlósága ellenére ezek a templomok csak lazán köthetők a francia átjárós formához. Abból a szempontból kell vizsgálnunk őket, hogy a *három keleti tér milyen módon kapcsolódik a nyugati egy térhez*.

8. kép. Olevano sul Tusciano, Grotta di San Angelo helyszínrajza. Forrás: szerző rajza

Az Olevano sul Tuscianóban található Grotta di San Angelo egyedülálló emlék a lombard építészetben. A természetes barlang belsejébe remeték építettek szentélyeket a 10. században (46). Az építmények tudatosan tervezett kompozíciót alkotnak: a barlang belsejébe vezető szent ösvényre fűződnek fel. (8. kép) Az együttes legnagyobb eleme, amely a barlang bejáratának tengelyében nyílik, egyterű hosszaházból és háromrészes szentélyből áll (9. kép). A három keleti tér, amelyeket a hajó tengelyével párhuzamos dongaboltozatok fednek, oldalirányban is kommunikál egymással. Habár ezeknek a tereknek a bejáratai is három egymás melletti nyílást képeznek, ebben az esetben nem úgy kell ezekre tekintenünk, mint a francia passage-okra, amelyek a szerkezeti szerepükön túl a hajó és a kórus elválasztására is szolgálnak. Valószínűbb, hogy itt a keleti rész az ambrozián liturgiának megfelelően követi a *madbah*-formát (47). A szentélyrész lépcsős megemelése szintén ezt támasztja alá.

9. kép. Olevano sul Tusciano, Grotta di San Angelo főtemplomának nézete.
<http://www.flickr.com/photos/caiavellino/6506644073/>

Cividale del Friuli kolostorához tartozó kicsiny 8. századi kápolna, a Tempietto Longobardo hasonló térszervezésű (48). A hajó keresztboltozattal fedett négyzetes

(45) A lombard-örmény kapcsolatokról tanúskodik Achtamar örmény templom és a paviai San Michele vízszintes sávok domborműves homlokzatképzése is.

(46) Brozzi, Mario (et al.): *Les Lombards*. Zodiaque, Saint-Léger-Vauban 1981. 239-240.

(47) A szentély és a mellékterek közötti közvetlen oldalsó átmenet a szír és a kopt liturgikus terekre jellemző. Guzsik

(48) Brozzi, 60-62.

arányú teréhez három hosszanti szentélyrész kapcsolódik. Ezeket két oszlopsor választja el egymástól, amelyekre az őket fedő dongaboltozatok támaszkodnak. A keleti rész határának érzékeltetése itt nem lépcsővel, hanem szentélyrekesztővel történik. A kápolna díszítményeinek technikája (gipsz plasztika) bizánci eredetű, amely közvetlen keleti kapcsolatokról tanúskodik. Az alaprajzi rendszer az olevanoi templomhoz hasonlóan szír példákkal mutat hasonlóságot (49).

10. kép. Mistail San Pietro templomának három szentélye.
Forrás: http://de.wikipedia.org/wiki/St._Peter_Mistail

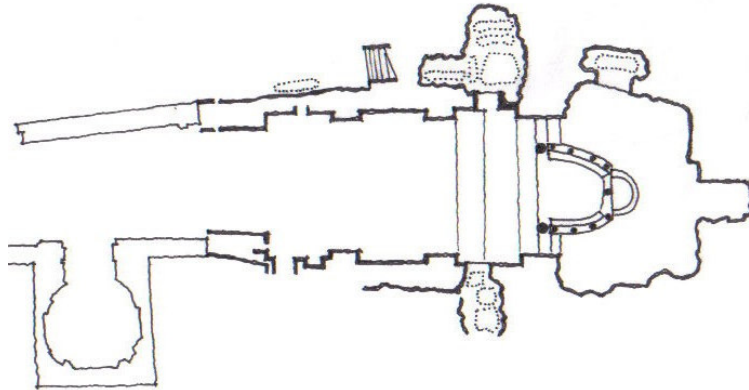
A mai Svájc és Olaszország határán található Mistail, Malles és Müstair 8. századi falusi templomai a lombard típus redukált megnyilvánulásai. Egyetlen teremtérből állnak, amely keleten három félköríves apszissal záródik. (10. kép) Malles esetében ezek a szentélyek csak falba mélyesztett fülkéként jelennek meg (50). Kevésbé valószínű, hogy ezekben a plébániatemplomokban is az ambroziánus liturgiagyakorlat miatt lehetett szerepe a mellékoltároknak. Ezt a templomok kicsiny mérete és a szentélyek *nyitottsága, közvetlensége* támasztja alá. A keleties elemek számára (körmenetek, vonulások) ennél nagyobb tér és összetettebb, zártabb szentélyfej szükséges (kis bemenet, nagy bemenet, ezeknek a részeknek az intimitása). Nagyobb bizonyossággal feltételezhetjük, hogy a lombard bazilikatípus provinciális redukciójáról vagy archaikus formájáról van szó. Müstair kolostortemploma esetében az is feltételezhető, hogy a szerzetesi funkció miatt volt szükség három keleti kápolnára.

Ez a lombard emlékcsoport leginkább a három évszázaddal későbbi La Charité-sur-Loire-ban és Clunyben látott formával hozható összefüggésbe. A gallikán, majd később a bencés szertartásrend egyik jellemzője, hogy a papok, szerzetesek, esetleg hívek egyénileg (vagy kis létszámban) is végzik napi imádságaikat, fogadalmi miséiket különböző mellékkápolnáknak, ráadásul ezek egyidejű végzése is megengedett. Ezért találunk a bencés építészetben keleti kápolnasort vagy később kápolnakoszorút a zarándokok számára. Ilyen oltárookra már a Karoling-korban is szükség volt, tehát ezzel is magyarázható a lombard falusi csoport hármas szentélyformája.

Charitével és Clunyvel összehasonlítva a legszembetűnőbb különbség a torony helyzete. Amíg a francia szokásoknak megfelelően a kápolnáknál feltételezett torony a keleti rész előtti boltozatra támaszkodik, a lombard templomokhoz -italiai mintára- szervetlenül kapcsolódik a campanile. A Franciaországban tartószerkezeti szerepet

(49) Qasr Iblisu, kápolna, 6. század (a három keleti teret ott is oszlopsor választja el egymástól); Surkanya, 6. század; Kharâb-al-Meshhed; Deir Sam'an; Batûtâ, 6. század; Zerkita, 6. század. Kreikenbom, Detlev (et al.): *Krise und Kult: Vorderer Orient und Nordafrika von Aurelian bis Justinian*. De Gruyter, Berlin 2010. 229-231.
(50) Heitz, Carol: *L'architecture religieuse carolingienne*. Picard, Párizs 1980. 24-29.

betöltő két térbe állított oszlop ilyen szempontból mindenképpen elmarad a lombard esetekben. A templomokat az *egy és három tér kapcsolatának* korai példáiként vehetjük figyelembe.

11. kép. Prata, Annunziata templom alaprajza. Forrás: szerző rajza

A Prataban található Angyali Üdvözlés Templom más szempontból hozható összefüggésbe a francia átjárós formával. A kereszténység katakombaépítészetének hangulatát idéző Karoling-kori sírkápolnát tufasziklába vájták, amelynek kisebb fülkéiben helyezték el a szarkofágokat (51). (11. kép) A hosszanti hajó határoló falai épített szerkezetek. A szentély a római 4-5. századi memoriális bazilikákhoz hasonlóan körüljárós formát követ (52). A hajó és a keleti rész kapcsolata a passage berrichon korai megjelenésének is tekinthető, azzal a különbséggel, hogy itt sem beszélhetünk az elem tartószerkezeti jelentőségéről. Abban azonban teljesen megegyezik, hogy a középső nyílás, a szentély Diadalíveként kitüntetettebb szerepet tölt be az oldalsó átjáróknál, amelyek a körüljáróba vezetnek. (12. kép) Habár közvetlen kapcsolatra aligha gyanakodhatunk, kijelenthetjük, hogy a francia egyhajós körüljárós templomoknak pontosan ugyanilyen formája alakult ki a 12. században (53).

12. kép. Prata, Annunziata templom szentélye.
Forrás: http://www.castellidirpinia.com/prata_it.html

(51) Brozzi, 213.

(52) Dr. Guzsik Tamás: *Keresztény liturgiák építésze*. Egyetemi jegyzet.
<<http://www.eptort.bme.hu/doc/kozepkor/pdf/kozepkor.pdf>>

(53) Például Párizs, Saint-Martin-des-Champs; Couture, Notre-Dame; Vannes; Fontevraud.

A lombard kultúra a 6. századtól kezdve rendkívül magas színvonalat képviselt európai viszonylatban. Észak-italiai letelepedésük után az építőmesterek elsajátították a helyi antik hagyományokon alapuló művészetet és tudományt (például az *opus spicatum* falazástechnika). Ezzel keveredtek a népvándorlásuk idején és egyéb kapcsolatok révén szerzett keleti tanulságok és saját barbár motívumkincsük. Ez az összetettség az építészetükkel együtt a liturgiára is jellemző. Tipikus formákat alkottak a térszervezésben (lombard bazilika), a szerkezetekben (ívsoros párkány, a falazat merevítése) és a részletképzésben (ívsoros párkány, plasztika, kulisszahomlokzat, kaputípus). A mesterek magas szintű szakértelme miatt ez az építőkultúra széles körben elterjedt a középkori Európában. A lombard romanikát interregionális áramlatként is értékelhetjük (54). Ezekkel a jellegekkel gyakran találkozunk a francia romanika építészetében is. A legközvetlenebb kapcsolatokat a burgundiai Tournus és Chapaize mutatja.

A vizsgált templomok térszervezeti kapcsolatai arra a feltevésre vezetnek, hogy a lombard építészet fontos átkötést képezhet a keleti liturgia tereinek hármassága és a francia passage-os rendszer között. E kettő között közvetlen párhuzam sem térhasználati, sem szerkezeti szempontból nem vonható. A forma terjedésében és átértelmeződésében azonban a lombardok közvetítő szerepet tölthettek be.

A Franciaországba kerülő lombard hatásokat is magába foglaló építészet fejlesztésében később Cluny vette át a vezető szerepet. A már említett Polirone példáján láthatjuk, hogy később pedig a kongregáció építésze hat vissza a külföldi, köztük a lombard kolostorokra is.

4. Tribelon

A *tribelon* (hármasság) a bizánci templomépítészet jellegzetessége. Leggyakrabban az ablakok és a nyugati kapuk három részesek, de a belső terek tagolására is jellemző. Tribelonokban igen gazdag bizánci emlék a mai Görögország területén lévő Hosios Loukas katolikonja. A hármasságos templomok másik fontos bizánci helyszíne Ravenna. A 6. századi San Appolinare in Classe bejárata és ablakai is ezt a formát követik. (13. kép)

13. kép. Ravenna, San Appolinare in Classe.

Forrás: <http://www.rositour.it/Tour%20Gallery/Ravenna/Ravenna.htm>

Ezek a motívumok csak a szimbolikus analógia kapcsán kötődnek a vizsgált témához. A hármasság misztikája a kereszténység megszületése óta elemi módon jelen van a kultúrában. Ennek megfelelően a hármasság motívumok az építészetnek is *alapvető részét* képezik. Ebben a passage berrichon esetében is biztosak lehetünk.

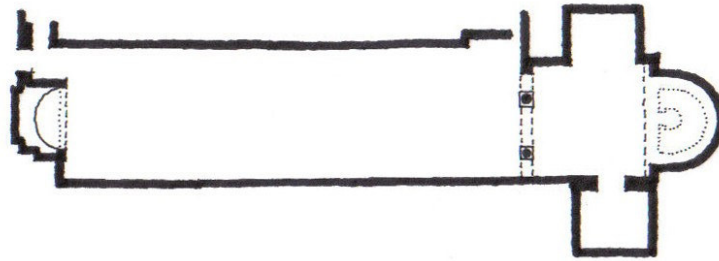
(54) Daragó László: *A középkor építésze*. Egyetemi előadássorozat.

<http://www.eptort.bme.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=85&Itemid=49&lang=hu>

A bizánci tribelonok tehát elsődlegesen a *hitben mindig jelen lévő hármasság szimbólumai*. A liturgia szerves részét képező ikonosztázon is három kapu jelenik meg (királykapu és diakónusi kapuk). Ezzel rokon a többi keleti egyház liturgikus tereinek *madbah*-ja, vagyis három részes szentélyfeje, amely szintén három kapuval (Diadalív, prothesisz és diakonikon kapuja) határolódik el a hívektől.

A szír építészetben is előfordulnak olyan emlékek, amelyekben a szentélyfejhez nem bazilikális tér kapcsolódik. Ilyenek a már említett szír kápolnák (Qasr Iblisu, Surkanya, Kharâb-al-Meshhed, Deir Sam'an, Batûtâ, Zerkita), amelyek a cividalei Tempietto Longobardoval mutatnak rokonságot. A 6. századi keleti szír építészetben is típusnak tekinthető a hármasság szentélyfejes egyhajós kápolnaforma (55). A törökországi Göreme-völgy sziklatemplomai közül Szent Barbara templomában a szentélyt a tartószerkezeti rendszertől teljesen független *tribelon-elem* választja el a hajótól (56). Ugyanígy motívum jelenik meg a Románia dél-keleti részén található Basarabi-Murfatlar szintén sziklába vájt bizánci mintát követő kolostor-együttesének kápolonájában (57).

Rómában is találunk példát a szentély tribelonnal való elválasztására. Az 5. századból származó San Cesare in Palatio (14. kép) maradványai erről tanúskodnak (58).

14. kép. Róma, San Cesare in Palatio alaprajza. Forrás: szerző rajza

Végezetül megemlíthetjük a tribelon alkalmazásának másik európai területét: a wisigót építészetet. A népcsoport a vándorlásai során kapcsolatba került a bizánci kultúrával, amelynek liturgikus és építészeti elemeit is magával hozta Hispaniába. Az elem több templomban is megjelenik az 5. században. Ilyen San Julian de Prados, Santa Christina de Lena (15. kép), San Miguel de Lillo, San Fructuoso de Braga.

5. Értékelés

Ezeknek a példáknak a gyűjteménye alapján képet kaphatunk az előbbieken vizsgált térrendszer középkori alakulásáról. Láthatjuk, hogy az egyhajós, összetett szentélyes templomtípus nem csak a francia román kori provinciális építészetben van jelen. A forma természetesen a használat alapján más-más jelentést kap a különböző korszakokban és területeken, ezért nem lehet minden esetben közvetlen kapcsolatot keresni az egyes példák között.

Az egy időben, de egymástól messze és máshogyan épült szórványemlékek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a *tribelonos szerkezeti elem* független utakon is fejlődhetett. Ez azt mutatja, hogy a jelenség –hármasság jellegénél fogva – alapvetően jelen van az építészetben a kereszténység kezdetei óta.

Megfigyelhetünk azonban valószínűsíthető kapcsolatokat és összefüggő fejlődési irányokat. Ilyen lehet a lombardok francia építészetre gyakorolt hatása, és Cluny szerepe a forma elterjesztésében.

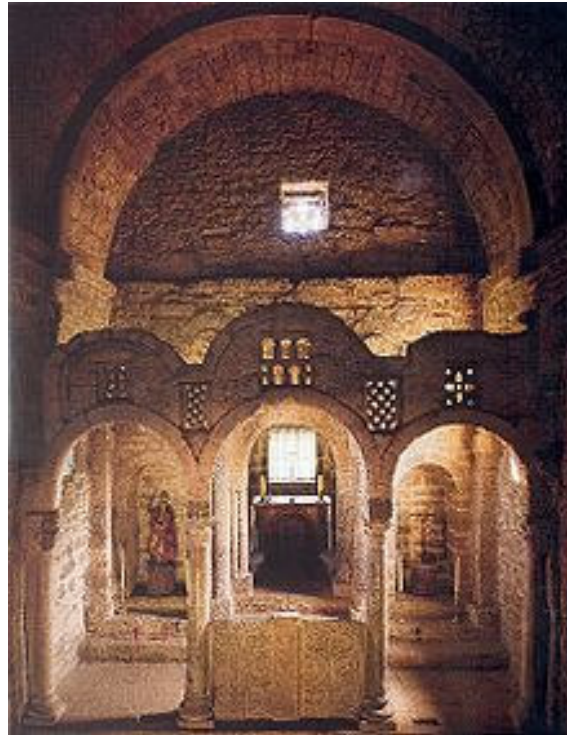
(55) Dr. Guzsik Tamás: *Keresztény liturgiák építészete*. Egyetemi jegyzet.
<<http://www.eptort.bme.hu/doc/kozepkor/pdf/kozepkor.pdf>>

(56) Guzsik

(57) Dey, Hendrik – Fentress, Elizabeth: *Western Monasticism. Ante Litteram*. Brepols, Párizs 2011. 254-271.

(58) Rivoira, Giovanni Teresio: *Lombardic Architecture, Volume II*. Hacker Art Books, New York 1975. 135.

A téma kutatása átfogó képet nyújt a középkori provinciális templomépítészetről. Visszatérve a kiindulópontoz, a tipikus passage berrichonos templomokhoz, érezhetjük ezeknek a falusi épületeknek az egységét, amelynek ez az építészeti elem részét képezi. A tömeg három tengelye (két vízszintes és a függőleges) mintha a tér három irányát jelölné ki, igazodási pontot jelentve ezzel a hit követőinek.

15. kép. Santa Christina de Lena tribelonja.

Forrás: http://www.musicalenapepe.com/SANTA_CRISTINA_DE_LENA.html

Felhasznált irodalom

Arnaud, Chantal: *Les églises de l'ancien diocèse d'Auxerre*. Société des Sciences Historiques et Naturelles de l'Yonne, Auxerre 2009.

Boynton, Susan – Cohelin, Isabelle: *Du cœur de la nuit à la fin du jour*. Brepols, Turnhout 2005.

Brozzi, Mario (et al.): *Les Lombards*. Zodiaque, Saint-Léger-Vauban 1981.

Crozet, René: *L'art roman en Berry*. Ernest Leroux, Párizs 1932.

Daragó László: *A középkor építészete*. Egyetemi előadássorozat.

<http://www.eptort.bme.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=85&Itemid=49&lang=hu>

Deshoulières, François: Les églises romanes du Berry, caractères indigènes et pénétration étrangère. *Bulletin Monumental* 73. évf. (1909) 469-492.

Dr. Guzsik Tamás: *Keresztény liturgiák építészete*. Egyetemi jegyzet.

<<http://www.eptort.bme.hu/doc/kozepkor/pdf/kozepkor.pdf>>

Dey, Hendrik – Fentress, Elizabeth: *Western Monasticism. Ante Litteram*. Brepols, Párizs 2011.

Daras, Charles: *Angoumois Roman*. Zodiaque, Saint-Léger-Vauban 1961.

George, Jean: *Les églises de France: Charente*. Librairie Letouzey et Ané, Párizs 1933.

- Heitz, Carol: *L'architecture religieuse carolingienne*. Picard, Párizs 1980.
- Konerding, Volker: *Die "Passagenkirche", Ein Bautyp der romanischen Baukunst in Frankreich*. De Gruyter, Berlin 1976.
- Kreikenbom, Detlev (et al.): *Krise und Kult: Vorderer Orient und Nordafrika von Aurelian bis Justinian*. De Gruyter, Berlin 2010.
- Mallet, Jacques: Le type d'église à passages en Anjou, Essai d'interprétation. *Cahier de Civilisation Médiévale* 25. évf. (1982) 97. sz. 49-62.
- Iogna-Prat, Dominique (et al.): *Marie. Le culte de la Vierge dans la Société médiévale*. Beauchesne, Párizs 1996.
- Père, Christian: *Arch-I-Tech 2010, Collection Archéovision, Volume 5*. Ausonius Éditions, Bordeaux 2011.
- Rados Jenő: *A középkori templomtornyok formai kialakulása típust alkotó országokban*. Franklin, Budapest 1929.
- Reveyron, Nicolas: Architecture, liturgie et organisation de l'espace ecclésial. *Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* 34. évf. (2003) 161-177.
- Reveyron, Nicolas (et al.): *1004-2004 un millénaire a Paray-le-Monial:troisieme colloque international*. Amis de la Basilique romane de Paray-le-Monial, Paray-le-Monial 2006 .
- Rivoira, Giovanni Teresio: *Lombardic Architecture, Volume II*. Hacker Art Books, New York 1975.
- Sapin, Christian: *La Bourgogne préromane*. Picard, Párizs 1986.
- Sapin, Christian (et al.): *Bourgogne romane*. Faton, Dijon 2006.
- Vergnolle, Eliane: *L'art monumentale de la France romane. Le XIe siècle*. The Pindar Press, London 2000.